

İSPİR VE ÇEVRESİ KİLİSELERİ

Uzm. A. Murat AKTEMUR* - Uzm. İ. Umut KUKARACI*

Bağlı bulunduğu Erzurum ilinin yaklaşık 140 km. kuzeydoğusunda yer alan, Erzurum'u Rize ve Artvin illerine bağlayan İspir İlçesi ve çevresinde (Çizim:1), çeşitli dönemlerde inşa edilmiş Hıristiyan mimarisi örnekleriyle karşılaşılır.

Makalemizin konusunu oluşturan bu örnekler arasında İspir Kalesi'nde yer alan kilise hariç, diğerleri ilk kez tanıtılmaktadır. Bu nedenle tarihlendirme ve değerlendirmeye ilişkin yorumlarımızda görülebilecek eksiklik ve hatalar için şimdiden okuyucuların affına sığınıyoruz.

A-Bazilikal Planlı Kiliseler

1- Bahçeli (Çirkini) Köyü Doğusunda Kilise Kalıntısı:

İspir ilçe merkezinin yaklaşık 25 km. kuzeydoğusundaki Bahçeli (Çirkini) Köyü'nün 1,5 km. doğusunda, Çoruh Nehri'nin akış yönüne göre solundaki alçak tepe üzerindeki düzlükte bir kilise kalıntısı mevcuttur (Resim:1, Çizim:2).

Harap haldeki ve kesin olmamakla birlikte IX.-X. yüzyıllardan kaldığını tahmin ettiğimiz yapının mevcut kalıntıları, bunun doğu-batı istikametinde düzenlenmiş, üç nefli bazilikal planda bir kilise olduğuna işaret etmektedir. Dış ölçüleri 8.00 x 10.10 m. olan yapının batıda yer alan girişi, 1.60 m. genişliğindedir. Girişin karşısında 2.95 m. genişliğinde ve 2.10 m. derinliğinde içten yarım yuvarlak, dışa düz duvar biçiminde yansıyan apsis, bunun sağ ve solunda da, 1 x 1.5 m. ebatlarında dikdörtgen planlı pastaphorion hücreleri yer almaktadır. 90 cm. kalınlığındaki duvarların taşıdığı yıkık örtünün, yuvarlak kemerli ayaklar ve duvar payelerine oturan yan yana üç beşik tonozdan müteşekkil olduğu kanaatindeyiz. Kilise, düzensiz yonu taşı ve Çoruh Nehrinin çakıllı kumu ve kireç karışımı bir harçla inşa edilmiştir.

* Uzm. (Sanat Tarihçi)-Uzm. (Mimar), Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Öğretim Elemanları.

2- Sırakonaklar (Hodiçor, Hodaçür) Kilise Camii:

İspir ilçe merkezine yaklaşık 85 km. kuzeydoğuda, İspir-Yusufeli sınırındaki köylerden biri olan Sırakonaklar (Hodiçor, Hodaçür) Köyü'nde, Cücebağı Mahallesi'nde yer alır (Resim:2, Çizim:3).

Kilise, 1964 yılında Mimar Ş.Kuru Mehmed'in yaptığı değişiklikle camiye çevrilmiştir. Ancak plan olarak orijinalitesini yitirmiş durumdadır. Tarihi konusunda kesin bir bilgiye ulaşamadığımız kilisenin, hemen batısındaki maşatlık girişinin yanında, alınlıktan düştüğü anlaşılan, aşırı derecede tahrip olmuş kitabeden seçilebilen harfler (Resim:3, Tablo:1)¹, Gürcü alfabesi ile büyük bir yakınlık göstermektedir. Bu kitabeden hareketle yapının yöredeki Bagratlı- Gürcü Krallığı zamanında inşa edilmiş olabileceğini ileri sürmek mümkün olduğu gibi, yapının son derece düzgün kesme taş işçilikli mimarisi, özellikle de büyük boyutlu pencerelerin büyük blok taşlarla çerçevesi ve ampir üslupta alınlıklara sahip formu, XIX. yüzyıl sonlarında Kars ve Ardahan'da inşa edilmiş sivil mimarlık örneklerini akla getirdiği için², yapının XIX. yüzyılda inşa edilmiş veya onarılmış olduğu da akla gelebilecek başka bir ihtimaldir.

Bu nedenle yapının, Gürcü karakterli kitabeden hareketle X-XI. yüzyıllara ait olduğunu söyleyebileceğimiz gibi, eski bir Hristiyan yerleşmesi üzerine sonradan inşa edilmiş olabileceği de düşünülebilir.

Yapının camiye çevrilmesiyle asli planı bozulmuştur. Ancak apsis yönündeki duvar payesi kalıntıları, iç mekanın üç nefli olarak düzenlendiği kanaatini vermektedir (Çizim:4-5). Batıda yer alan giriş bölümü, ikisi bağımsız, ikisi duvara bağımlı ayakların taşıdığı, yuvarlak dört kemer üzerine oturan oval bir kubbeye örtülüdür. Girişten sonra 1964 onarımıyla ahşap çatılı cami haline getirilen iç mekana girilir. Buradan yapının orijinal planını tespit etmek mümkün değildir. Yapının doğusundaki içten ve dıştan yarım yuvarlak planlı apsisin yarısından itibaren batıya doğru bir duvar çekilerek bu kısım da imam lojmanı haline getirilmiştir. Doğu ve batıda yer alan yuvarlak planlı bölümlerin, boyut ve apsis uzaklık bakımından pastaphorion hücresi olamayacakları, ancak kilisenin özel mahiyette tali girişleri(?) olabilecekleri düşünülebilir. Dışarıdan

¹ O.AYTEKİN, **Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler**, Ankara 1999, s.27'de Tablo:1.

² Kars, Ardahan ve çevrelerinde inşa edilmiş sivil mimarlık örnekleri hakkında bilgi edinmek için bkz. H.GÜNDOĞDU-VD., **Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar**, Erzurum, 1999, s.40-56.; H.GÜNDOĞDU, **Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan**, Ankara 2000, s. 222-243.

birer bağımsız girişleri olduğu gibi, içerisi ile de bağlantıları bulunan bu bölümler, apsise uzaklıklarıyla dikkat çekmektedir. Buradaki amaç, dışa taşkın giriş bölümü ve apsisin dışa taşıntısıyla denge sağlayarak, dört kollu bir haç formu oluşturmak olmalıdır. Söz konusu tali girişlerin örtülerinin kubbe olduğu ve birer mazgal pencere ile aydınlatıldıkları anlaşılmaktadır. Bu pencerelerden sağdakinin yonca yaprağı biçiminde olduğu anlaşılmaktadır. Dışa taşkın yuvarlak planlı apsisin üst kısmında ise yuvarlak planlı bir mazgal pencere bulunmaktadır. İçeriden kilise duvarlarının üst kısımlarındaki konsol izleri, orijinal üst örtünün beşik tonoz olduğunu göstermektedir (Resim:4).

Yapı, cephelerde yer alan yuvarlak kemerlerin birbirine bağladığı duvar payeleri ve yuvarlak kemerli büyük boyutlu pencerelerle hareketli bir görünüm sergilemektedir. Yuvarlak kemerlerin kesişim noktalarında düzgün kesme taşlardan yapılmış birer haç motifine yer verilmiştir (Resim:5). Kalan izler, apsisin sağ ve sol üst köşesinde taştan, kalın silmelerle oluşturulan birer haç motifinin işlendiğini göstermektedir.

Giriş bölümü ile yapı kütesinin birleştiği noktalarda, aynı zamanda yuvarlak kemerlerin üzengi taşı başlangıcındaki küreler üzerinde kabartma olarak işlenmiş el motiflerine yer verilmiştir (Resim:6). Kilisede, 1.80 x 3.30 m. boyutlarındaki yuvarlak kemerli pencerelerin büyüklüğü dikkat çekicidir. Sonradan imam lojmanı haline getirilen konutun girişi de bu pencerelerden biriyle sağlanmıştır. Pencereler, boyutlarının büyüklüğü ve çerçeve formları ile Kars- Ardahan'daki XIX. yüzyıl konutlarını akla getirmektedir³. Ana girişten geçtikten sonra sağda ve solda taştan birer kandillik bulunmaktadır.

Kilise son derece düzgün, mermere yakın gri bir taşla inşa edilmiştir.

3- İspir Kalesindeki Kilise:

İspir Kalesi'nde yer alan, Komnenoslar döneminde ve 1223-1225 yılları arasında yaptırılmış olabileceği ileri sürülen bu kilisenin⁴ (Resim:7, Çizim:6), bugün batıda yer alan narteksine ait duvarlarının bir bölümü ve doğudaki üçlü apsis duvarları kısmen ayakta. Diğer kısımlar temel seviyesindedir.

³ H.GÜNDOĞDU-VD., *Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar*, Erzurum 1999, s.40-56.; H. GÜNDOĞDU, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ankara 2000, s.222-243.

⁴ A. BRYER - D. WINFIELD, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington, 1985, s. 353.; H. ÖZKAN, *Erzurum ve İlçelerindeki Hıristiyan Mimarisi*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1994, s.14.

Mevcut izlerden doğu- batı istikametinde üç nefli bazilikal planda düzenlenmiş olduğu anlaşılan yapının batısında, girişin de yer aldığı enine dikdörtgen planlı bir narteks bulunmaktadır. Narteks'ten sonra sekizi duvara bağımlı, dördü bağımsız ayakların ve bunların üzerine oturan yuvarlak kemerlerin taşıdığı, beşik tonoz örtülü naos bölümüne ulaşılır. Apsise dik ve ortası yanlardakinin yaklaşık iki katı genişliğinde, üç nefli naos bölümünün planı, temel seviyesindeki kalıntılar sayesinde anlaşılabilir. Naosun kuzey ve güney duvarları, bugün tamamen yıkıktır. 90 cm. kalınlığındaki duvarlar, kesme taş ve moloz taş karışımı bir duvar örgüsüne sahiptir.

B-Tek Nefli Şapeller

1- Yedigöze (Kerap) Şapeli :

İspir ilçe merkezinin yaklaşık 15 km. kuzeydoğusundaki Yedigöze (Kerap) Köyünde bulunmaktadır (Resim :8 Çizim: 7).

Kesin inşa tarihi bilinmeyen, ancak yöredeki kilise inşa faaliyetinin yoğunlaştığı X. yüzyıldan kaldığını tahmin ettiğimiz yapı, tek nefli şapel tarzında inşa edilmiştir. Girişi, güneybatı köşede olup 1 m. genişliğindedir. 80 cm. kalınlığındaki duvarlar, kareye yakın dikdörtgen bir plan oluşturmakta, dikdörtgen alt yapının üzerini ise beşik tonoz örtü kapatmaktadır. Doğuda yer alan apsis; 180 x 100 cm. ölçülerinde, içten yarım yuvarlak, dışa düz duvar biçiminde yansıyan bir mimari düzenleme sergilemektedir. Doğu ve batı duvarlardan açılmış iki mazgal pencere, yapıyı aydınlatmaktadır.

Düzgün kesme taş ve çakıllı kireç harcı kullanılarak inşa edilen yapı, Ardahan ve çevresindeki girişi güneybatı köşede yer alan tek nefli, beşik tonoz örtülü, içten yarım yuvarlak dışa düz duvar olarak yansıyan apsise sahip şapelleri akla getirmektedir.⁵

2- Cankurtaran (Kayser) Köyü Doğusunda Kilise Kalıntısı:

İspir'in 25 km. güneyinde yer alan Cankurtaran (Kayser) Köyü'nün 3 km. kuzeydoğusunda, köy yolunun 25-30 m. güneyinde eski bir yerleşim alanı olan tepenin üzerindeki düzlüğün ortasında yer alır (Resim:9 Çizim:8)

Yöre kiliseleriyle hemen hemen aynı tarihlerden olduğunu sandığımız yapı, bugün harap durumdadır. Mevcut izler, bunun; doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş, içten yarım yuvarlak, dışa düz duvar biçiminde yansıyan apsise

⁵ H.GÜNDOĞDU-VD., **Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan**, Ankara 2000, s. 125-184.; H.GÜNDOĞDU-VD., **Tarihi Kalıntıları İle Çıldır**, Ankara 2001, s. 77-134.;

sahip, tek nefli küçük bir şapel olduğuna işaret etmektedir. 10.00 x 6.80 m. boyutlarındaki yapı, 1 m.lik duvar kalınlığına sahiptir. Düzensiz yonu taşı ve kireç harcı kullanılarak inşa edilen yapının, orijinalde beşik tonoz örtüye sahip olduğunu tahmin etmekteyiz.

İspir çevresinde bugün tamamen yıkılmış olan ve plan ve mimari açıdan yeterli fikir vermeyen kilise kalıntıları da bulunmaktadır. Kırık Nahiyesi'ne bağlı **Yağlı Köyü**'nün yaklaşık 6 km. güneydoğusundaki **Viranşehir Harabeleri**'nde, böyle bir kilisede, sadece haç motifinin yer aldığı bir taş günümüze gelebilmiştir (Resim:10). Kırık Nahiyesi'nin 10 km. kuzeybatısındaki **Çiput Köyü**'nde kilise ve maşatlığa ait çevreye saçılmış duvar parçaları, İspir ilçe merkezinin yaklaşık 13 km. güneybatısındaki **Petekli (Karsor) Köyü** güneydoğusunda bulunan eski bir yerleşim yerinin ortasında harap durumdaki kiliseye ait duvar parçaları, yöredeki Hıristiyan mimarisine ait veriler olarak dikkati çekmektedir.

Değerlendirme

İspir ve çevresinde yer alan kilise ve şapellerin büyük bir kısmı Tao Bölgesi olarak adlandırılan, Erzurum, Artvin ve çevresi kiliseleri ile aynı dönemlere aittirler⁶. Yöredeki ilk dini yapılaşmanın, Ortaçağlarda VIII. ile XI.

O.AYTEKİN, **Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler**, Ankara 1999, s. 30 Pırnallı Şapeli Planı).

⁶ O.AYTEKİN, "Artvin-Hamamlı (Dolishana) Kilise-Camii ve Güneş Saati", **Sanat Tarihi Dergisi**, X, İzmir 2000, s.1-9.; O.AYTEKİN, **Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler**, Ankara 1999, s.27,301-312.; D.M.LANG, **The Georgians**, London 1966, s.18-112; M.F. BROSSET, **Histoire de la Georgie**, II, Petersbourg, 1849, s.216-273; E. HONIGMAN, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, İstanbul 1970, s.50-52; G.OSTROGORSKY, **Bizans Devleti Tarihi**, Ankara 1966, s.46; O.TURAN, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1980, s.20-21; E.TAKASHVILI, **1917 Glis Crkgologisri Eksaedihic Scbrzet Sckrcrveloni** (1917 Yılında Gürcistan'ın Güneyinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar), Tiflis 1960, s.1vd; M.KADİROĞLU, **Oltu-Tao Bölgesinde IX-XI. Yüzyıl Kiliseleri**, (Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Y. Lisans Tezi), Ankara 1984; M. KADİROĞLU, **Doğu Anadolu'da IX.-XI. Yüzyıl Manastır Toplulukları İşhan Manastırı**, (Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989; O. AYTEKİN, **Artvin'deki Ortaçağ Dönemi Kiliseleri**, (Yüztüncü Yıl Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Y. Lisans Tezi), Van 1993; V. BERIDZE, **Monuments de Tao- Klardjethie Dans L'histoire de L'architecture Georgienne**, Tiflis 1981, s. 146-285; N.M. THIERRY, "Notes D'une Nouveau Voyage en Georgie Turquie", **Bedikartlisa**, S.25, Fransa 1968, s.54-59; W. DJANBADZE, "The Gerorgian Churches of Tao-Klardjet'i Construction Methods and Materials", **Orientalis Christianus**, S.62, 1978, s.114-134.

yüzyıllar arasında Bagratlı- Gürcü Krallığı'nca gerçekleştirildiği kaydedilmektedir⁷.

Bölgeye M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren gelerek yerleşen ve çeşitli inançlar çerçevesinde faaliyet gösteren Hıristiyan Kıpçak ve Arsalı Türkleri IX-X. yüzyıldaki Bizans hakimiyeti sırasında Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Artvin, Oltu, Tortum, İspir, Ardahan gibi Kuzeydoğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde manastır ve kiliseler inşa etmişlerdir⁸. Özellikle Kıpçak Türkleri, Selçuklu akınlarına karşı güçlerini artırmak isteyen Gürcüler ile siyasi işbirliğine girince⁹, Hıristiyan Kıpçak- Gürcü işbirliği ile bölgede çok sayıda kilise ve şapel tarzında Hıristiyan mimari örneği inşa edilmiştir¹⁰.

⁷ Bkz. Dipnot 6' daki eserler.

⁸ O.TURAN, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993, s.163-165; O TURAN, **Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti**, İstanbul 1993, s.61 vd.; M.B. AŞAN, **Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri**, Ankara 1992, s.24-33.

⁹ Gürcü kralı David'in XI. Yüzyılda Selçuklulara karşı güçlenmek için, Kıpçak prensesi ile evlenmesi, Kıpçaklardan 40.000 kişilik bir ordu kurması ve 5000 Kıpçak gencini Hıristiyan olarak yetiştirmesi ile Gürcü- Kıpçak dostluğu başlamış ve daha önceki yerleşmiş Kıpçak Oğuzlara ilaveten 1124 yılında Çoruh boylarına yerleşen Kıpçaklar, Gürcüler ile işbirliği içerisinde kilise inşa faaliyeti ve bölgeyi Hıristiyanlaştırma çabası içine girmişlerdir. Bu konuda Bkz. O. TURAN, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993, s.164; F. KIRZIOĞLU, "Türkçe Bir Sovyet Propaganda Yayınının İç Yüzü: Gürcistan Yazarı ve Milli Gerçekler", **Milli Işık Dergisi**, S.IV, Eylül 1970, s.21.

¹⁰ AŞAN, A.g.m. s.33 vd.; O.TURAN, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1993, s.17-29; H.GÜNDOĞDU-VD., **Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar**, Erzurum 1999, s.57-71; H.GÜNDOĞDU, **Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan**, Ankara 2000, s.125-184; H.GÜNDOĞDU-VD, **Tarihi Kalıntıları İle Çıldır**, Ankara 2001, s.77-133; H. GÜNDOĞDU, "Tercan ve çevresindeki Tarihi Kalıntılar", **Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan**, Ankara, 1998, s. 252-263.; H. ÖZKAN, **Erzurum ve İlçelerindeki Hıristiyan Mimarisi**, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1994; M.KADİROĞLU, **Oltu-Tao Bölgesinde IX-XI. Yüzyıl Kiliseleri**, (Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Y. Lisans Tezi), Ankara 1984; O. AYTEKİN, **Artvin'deki Ortaçağ Dönemi Kiliseleri**, (Yüzüncü Yıl Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Y. Lisans Tezi), Van 1993; E.D.ROSS- E. POWER, **Clavijo Embassy to Tamerlane, 1403-1406**, London 1928, s. 334-335; R.MEPİSASHVILI- D. TUMANİSHVILI, **The Church of Bana: Problems of Research and Reconstruction**, Tbilisi, 1989, s.129-186; F. CUMONT- E. CUMONT, [**Voyage**] **D' Exploration Archeologique [Dans le Pont] et La Petite Armanie**, Paris 1984, s.221-289; Le Cte De CHOLET, **Voyage en Turquie D'Asie Armanie Kurdistan et Mesopotamie**, Paris 1982, s.147; R. CURZON, **Armanie**, London 1854, p.40;

Yöredeki Hıristiyan mimarisinin bu bölümünün de Osmanlı döneminde, onların adalet ve hoşgörüye dayalı yönetim sistemi içerisinde din ve vicdan hürriyetiyle yaşayan gayri müslim tebaa tarafından inşa edildiği bilinmektedir.

Bölge kiliselerinin az bir kısmını da, 1877-1878 Osmanlı- Rus savaşları sırasında, Rusların işgal ettikleri yerlerde yaptıkları kiliseler oluşturur.

İspir'deki tek nefli şapel tarzında inşa edilmiş yapılar, örtü sistemi, apsis formu, malzeme ve duvar tekniği gibi özellikler bakımından Ardahan, Oltu ve Artvin'deki tek nefli şapellerle paralellik gösterirler¹¹ Ardahan'daki X-XI. yüzyıllara ait kilise örnekleri olan Ölçek Köyü Kilisesi, Tulumba Mezrası Kilisesi, Çakıldere Kilisesi, Cicor Kilisesi, Sikkeref Kilisesi, Yerli Çayıs Kilisesi, Börk Kilisesi, Çambeli Kilisesi gibi yapılar bu türden tek nefli şapellerdir¹². Oltu'ya bağlı Alatarla (Hovak) Köyü'nün güneydoğusundaki Kilise Deresi Mevkii'nde ve Oltu'nun Büyük Orcuk Köyü'nde yer alan kiliseler¹³, tek nefli, beşik tonoz örtülü, içten yarım yuvarlak dışa ise düz duvar biçiminde yansıyan apsis formuna sahip olmaları yönünden İspir çevresindeki tek nefli şapellerle aynı mimari üslubu yansıtır. Bölgedeki tek nefli şapel formunda inşa edilmiş kilise örneklerine. Yusufeli, Artvin, Şavşat ve çevrelerinde de tesadüf etmek mümkündür Pırnallı Şapeli bunlardan sadece biridir¹⁴.

H.F.B. LYNCH, *Armenia, Travels and Studies*. Vol I, New York 1901, P.125-395., Vol II, p. 106-206; A. BRYER- D. WINFIELD, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, p.17, 354-355, Plan:121.

¹¹ İspir ve Çevresindeki tek nefli şapeller de tıpkı Ardahan, Oltu, Artvin ve çevrelerindeki tek nefli şapeller gibi doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş, beşik tonoz örtülü yapılardır. Aynı benzerlik, içten yarım yuvarlak olan dışa ise düz duvar biçiminde yansıyan apsis formunda da kendini gösterir. İçten kum, çakıllı kireç harcı ve moloz dolgu dıştan ise kesme taş kaplama duvar tekniğinin kullanılmış olması bakımından da İspir çevresi kiliseleri ile Ardahan Oltu Artvin ve çevreleri kiliseleri arasında büyük bir paralellik vardır. Bkz. H.GÜNDOĞDU, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ankara 2000, s. 133-155.; H. GÜNDOĞDU-VD., *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Oltu* Ankara 2002, s. 37-43.; O. AYTEKİN, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Ankara 1999, s.30.

¹² H.GÜNDOĞDU-VD., *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ankara 2000, s. 133-155.

¹³ H.GÜNDOĞDU-VD., *Tarihi ve Kültürel Yönleri ile Oltu*, Ankara 2002, s. 37-43.

¹⁴ O. AYTEKİN, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Ankara 1999, s. 24-30 (s.30'da Pırnallı Şapeli Planı).

Yöre kiliselerinin diğere bir grubunu oluşturan **Bazilikal Planlı** Kilise örnekleriyle plan ve mimari açıdan benzerlik kurabileceğimiz yapılar arasında ilk akla gelenler, Artvin'deki Dörtkilise¹⁵, Parhal¹⁶, Khanzda¹⁷ ve Tekkale-Dağ Kiliseleri¹⁸ ile Çıldır'da Urta Kilise Camii'dir¹⁹. İspir ve çevresinde bilim literatürüne girmemiş ve az tanınan, üzerlerinde tarih kitabesi bulunmayan kiliseler, plan ve mimari bakımından Artvin, Ardahan, Erzurum ve çevrelerindeki IX-XI. yüzyıllara ait, çoğu Hıristiyan Kıpçak- Gürcü işbirliğiyle yapılmış kiliselerle büyük bir benzerlik sergilediğinden, söz konusu kiliseler için, Gürcü- Hıristiyan Kıpçak hakimiyeti sırasında inşa edilmişlerdir diyebiliriz. Ancak, İspir'de maşatlık girişinin yanındaki, Gürcü alfabesiyle yazılmış kitabeden hareketle, yöredeki Bagratlı- Gürcü Krallığı zamanında inşa edilmiş olabileceği akla gelen Sırakonaklar (Hodiçor, Hodaçür) Kilisesi'nin, taş işçiliği ve büyük blok taşlarla çerçevesiz pencere formu bakımından, XIX. yüzyıl sonlarında Kars ve Ardahan çevrelerinde inşa edilmiş sivil mimarlık örnekleriyle benzeşmesi, bu yapının XIX. yüzyılda inşa edilmiş veya onarılmış olabileceğini de akla getirmektedir.

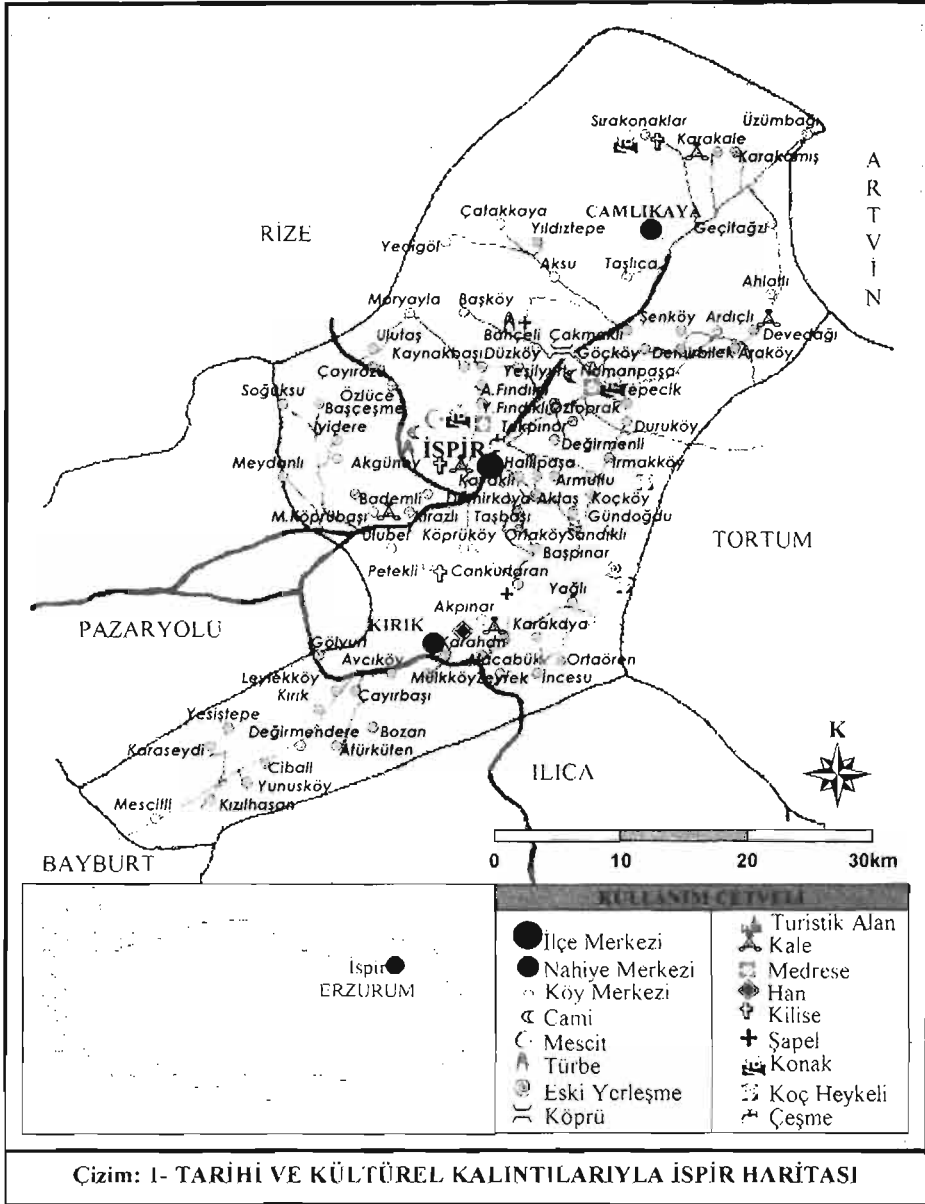
¹⁵ O.AYTEKİN, **Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler**, Ankara 1999, s. 304.

¹⁶ O.AYTEKİN, **Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler**, Ankara 1999, s. 72-77.

¹⁷ O.AYTEKİN, **Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler**, Ankara 1999, s. 304.

¹⁸ O.AYTEKİN, **Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler**, Ankara 1999, s. 79-87 ve 304.

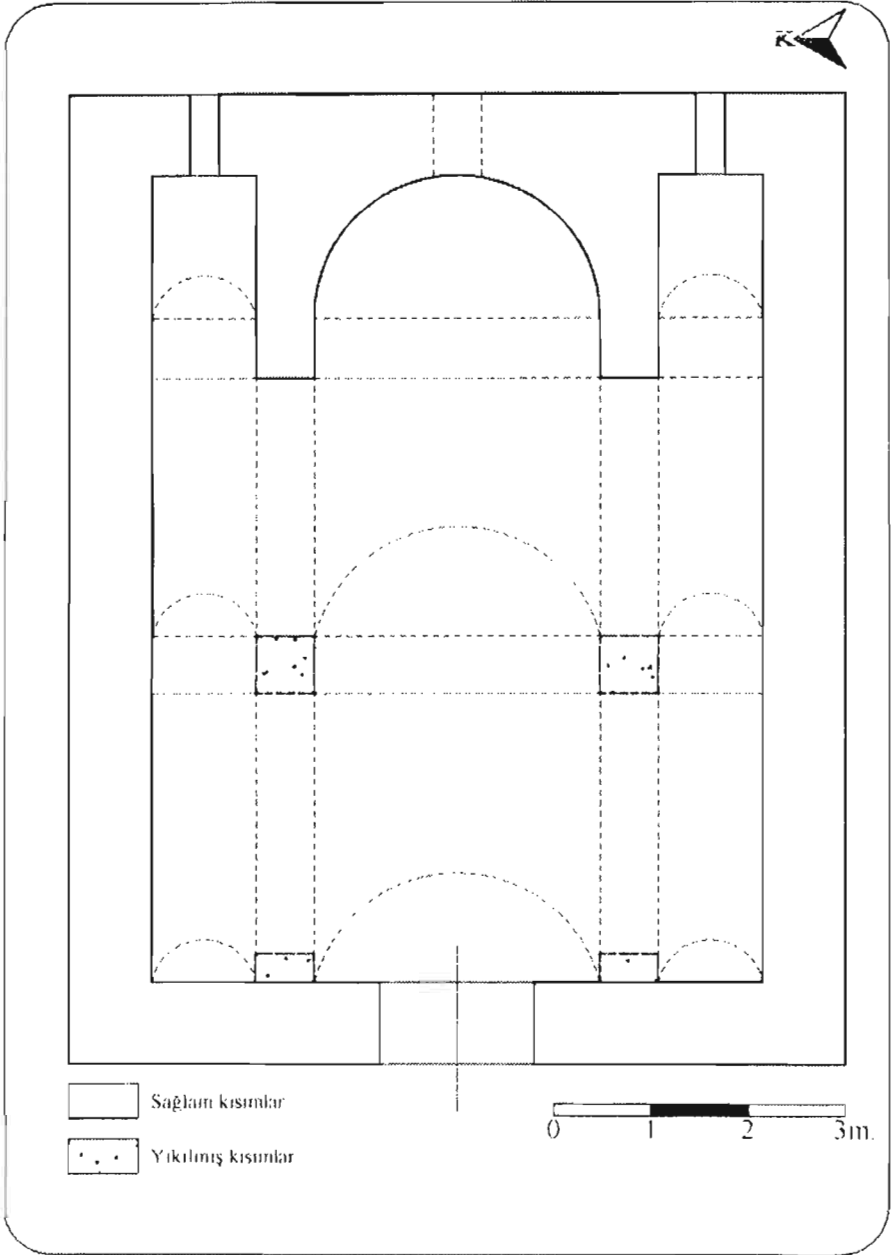
¹⁹ H. GÜNDOĞDU-VD., **Tarihi Kalıntıları İle Çıldır**, Ankara 2001, s. 84-88.



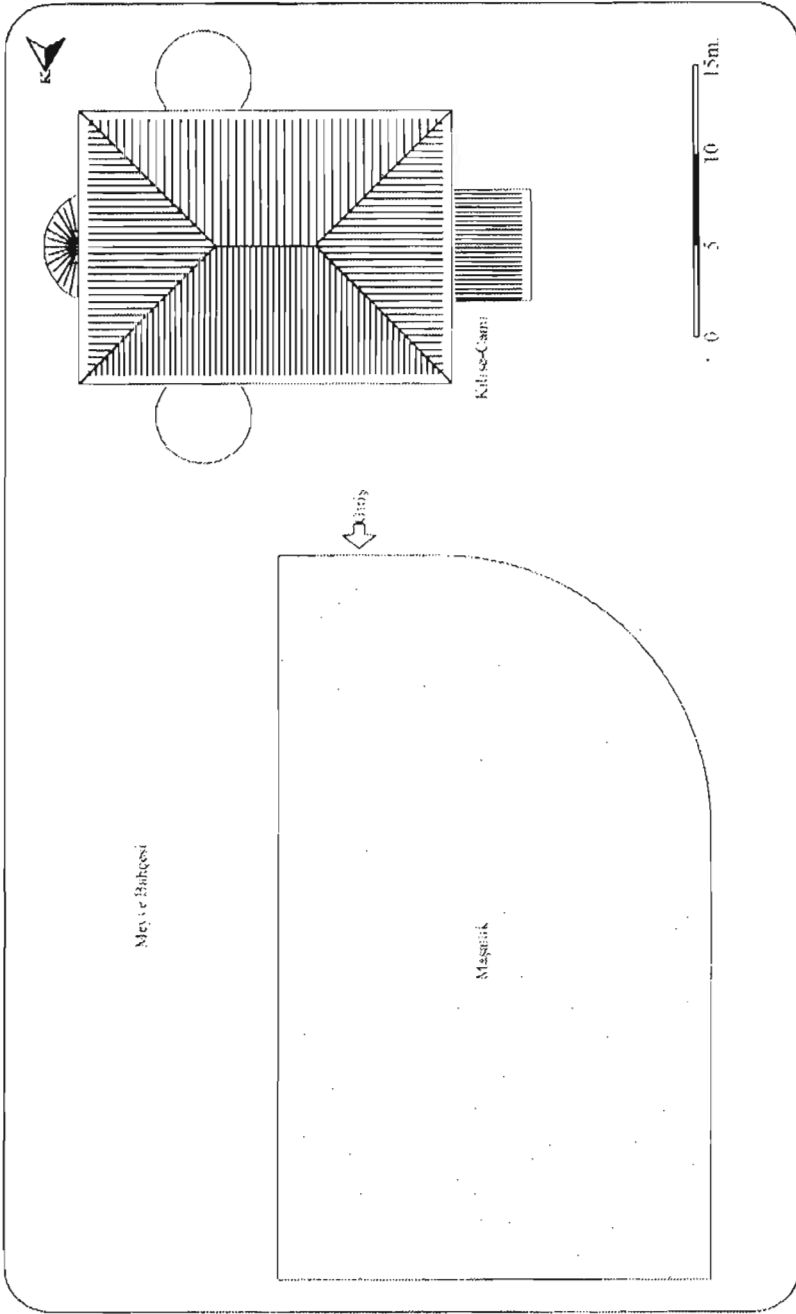
Çizim: 1- TARİHİ VE KÜLTÜREL KALINTILARIYLA İSPİR HARİTASI

რიგის ნომერი	ძველი		ახალი	სახელი	რაჭველი გრაფიკული	რიგის ნომერი	ძველი		ახალი	სახელი	რაჭველი გრაფიკული
	მრგ.	კუთ.					მრგ.	კუთ.			
1	Ⴀ	Ⴁ	ა	ან	1	20	Ⴂ	Ⴃ	ბ	ბან	200
2	Ⴃ	Ⴄ	ბ	ბან	2	21	Ⴅ	Ⴆ	გ	გარ	300
3	Ⴆ	Ⴇ	გ	გან	3	22	Ⴈ	Ⴉ	დ	დარ	400
4	Ⴉ	Ⴊ	დ	დონ	4	23	Ⴋ	Ⴌ	ე	ენ	—
5	Ⴌ	Ⴍ	ე	ენ	5	24	Ⴎ	Ⴏ	ვ	ვარ	500
6	Ⴏ	Ⴐ	ვ	ვინ	6	25	Ⴑ	Ⴒ	გ	გან	600
7	Ⴒ	Ⴓ	გ	გენ	7	26	Ⴔ	Ⴕ	დ	დან	700
8	Ⴕ	Ⴖ	დ	დე	8	27	Ⴗ	Ⴘ	ე	ეარ	800
9	Ⴘ	Ⴙ	თ	თან	9	28	Ⴚ	Ⴛ	შ	შინ	900
10	Ⴛ	Ⴜ	ი	ინ	10	29	Ⴝ	Ⴞ	ჩ	ჩინ	1000
11	Ⴞ	Ⴟ	კ	კან	20	30	Ⴟ	Ⴚ	ც	ცილ	2000
12	Ⴟ	Ⴀ	ლ	ლას	30	31	Ⴛ	Ⴜ	ძ	ძილ	3000
13	Ⴛ	Ⴜ	მ	მან	40	32	Ⴝ	Ⴞ	წ	წილ	4000
14	Ⴝ	Ⴞ	ნ	ნარ	50	33	Ⴟ	Ⴚ	ჭ	ჭარ	5000
15	Ⴟ	Ⴀ	ჯ	ჯე	60	34	Ⴛ	Ⴜ	ხ	ხან	6000
16	Ⴛ	Ⴜ	ო	ონ	70	35	Ⴟ	Ⴚ	კ	კარ	7000
17	Ⴟ	Ⴀ	პ	პარ	80	36	Ⴛ	Ⴜ	ჯ	ჯან	8000
18	Ⴛ	Ⴜ	ყ	ყან	90	37	Ⴟ	Ⴚ	ჰ	ჰაე	9000
19	Ⴛ	Ⴜ	რ	რაე	100	38	Ⴛ	Ⴜ	ჭ	ოპ(ჭე)	10000

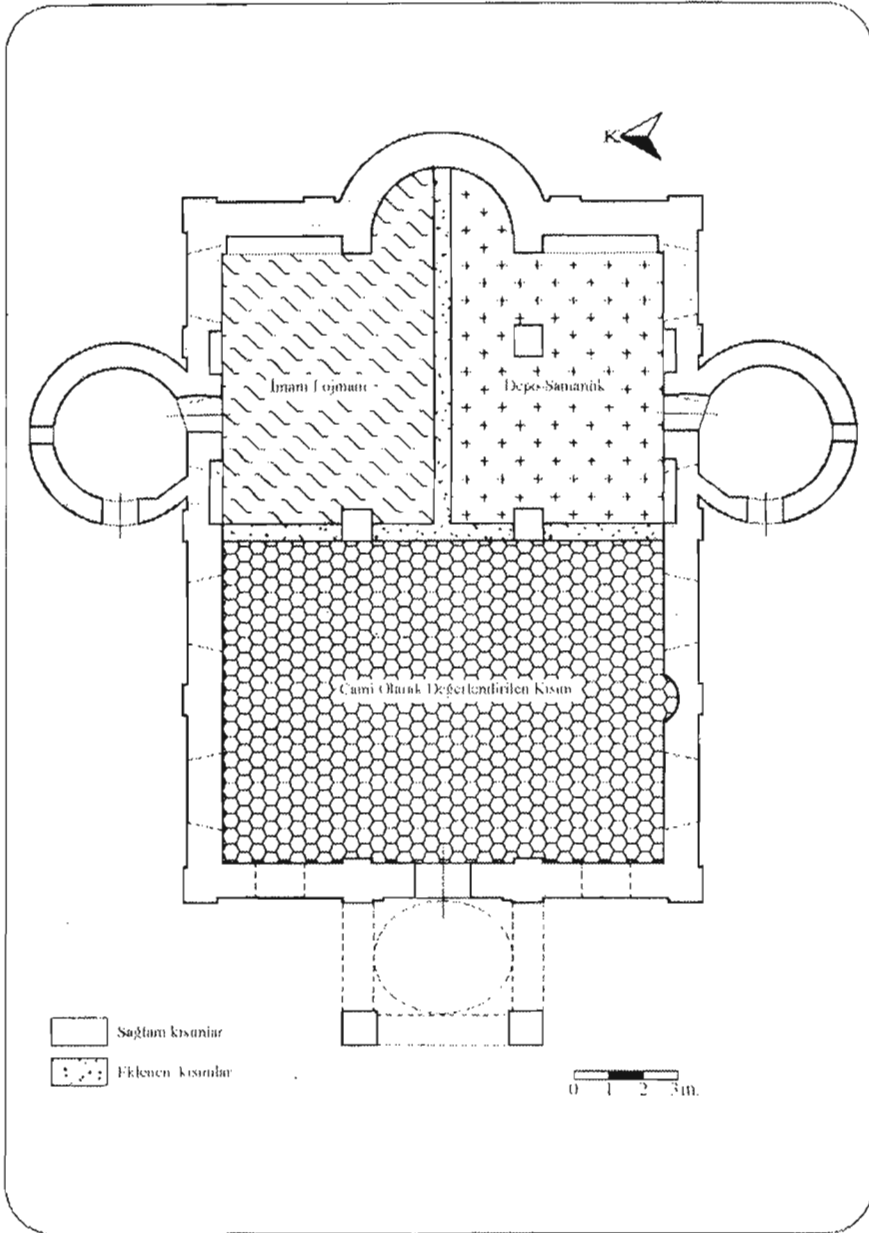
Table 1- Başlangıçından Günümüze Gürcü Alfabeti ve Sayısal Değerleri (O.Aytekin'den)



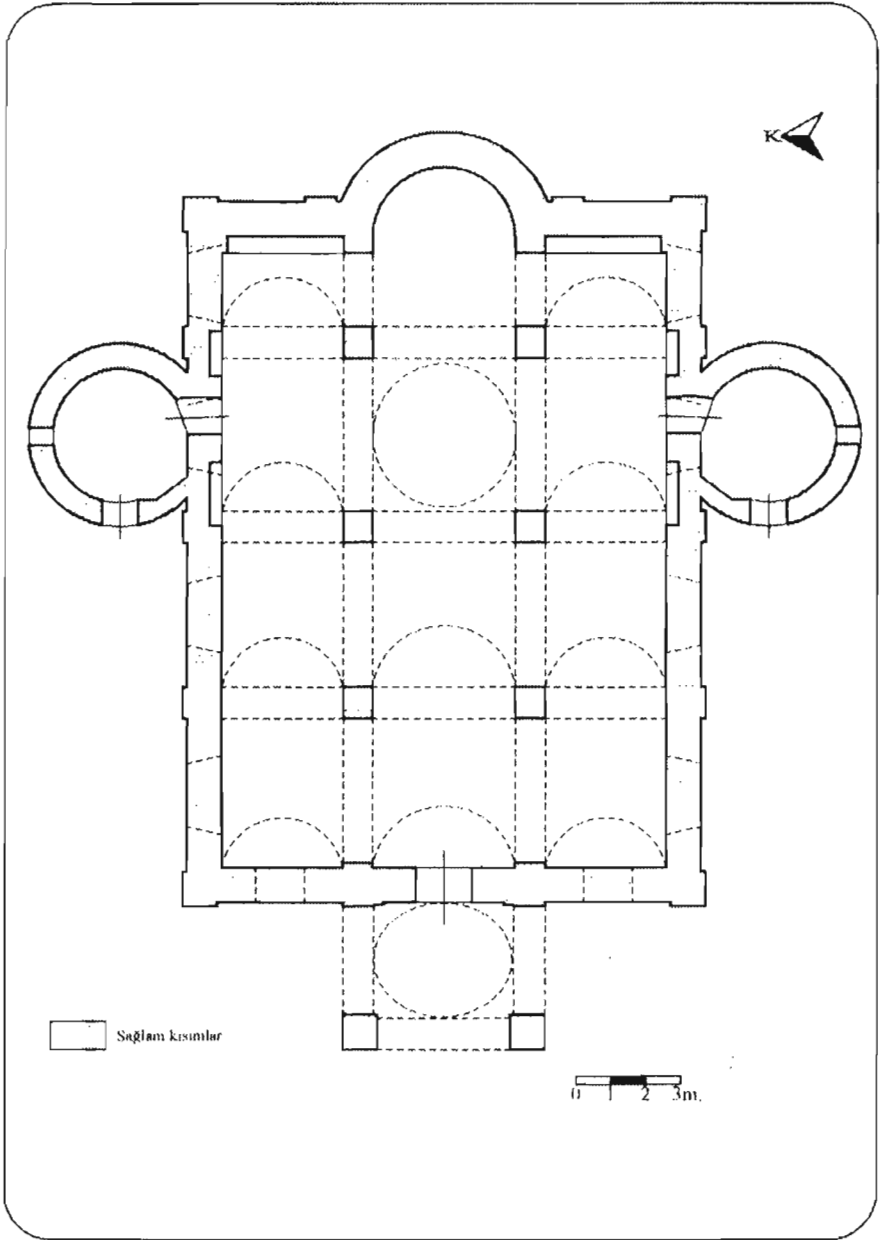
Çizim 2 - Bahçeli (Çirkini) Köyü Doğusunda Kilise kalıntısı planı



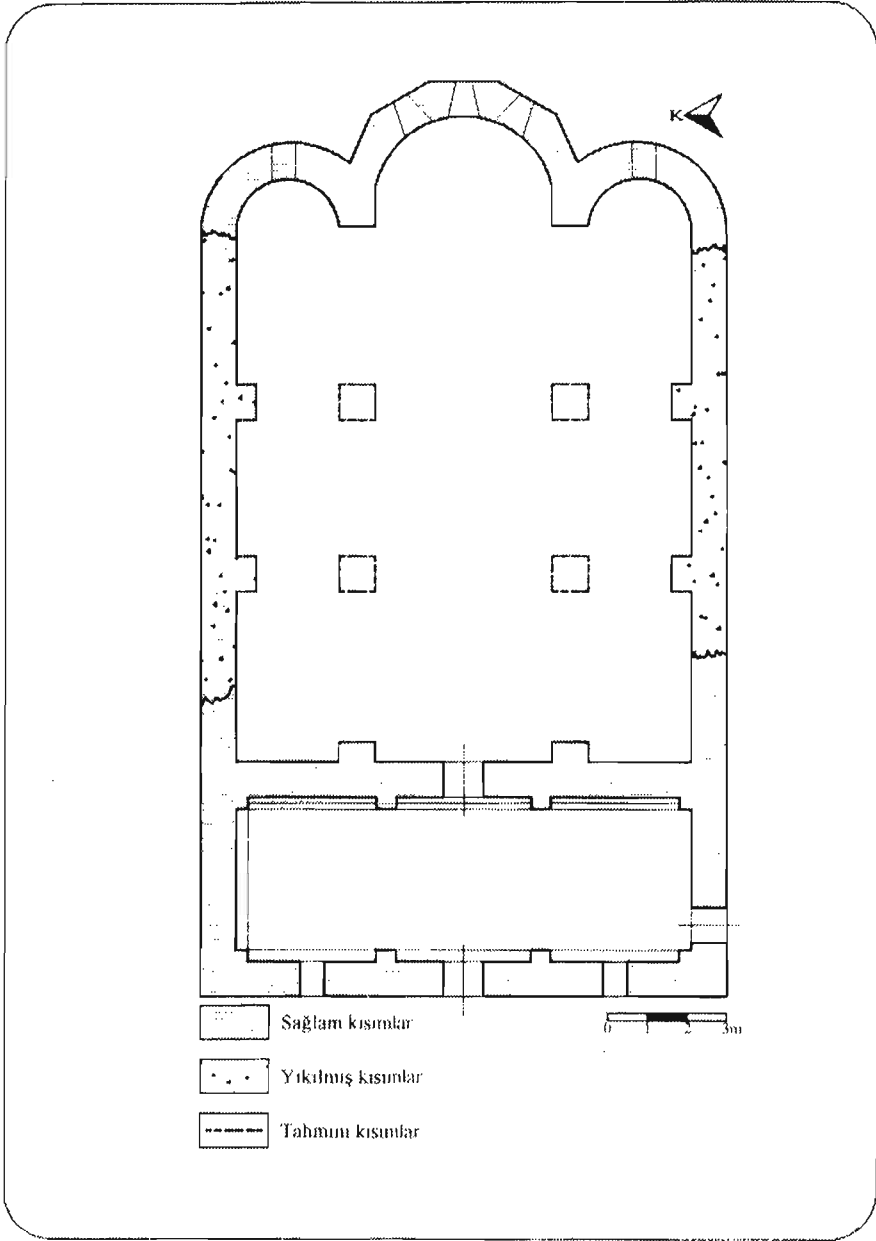
Çizim 3 - Surakonaklar Kilise-Camii vaziyet planı



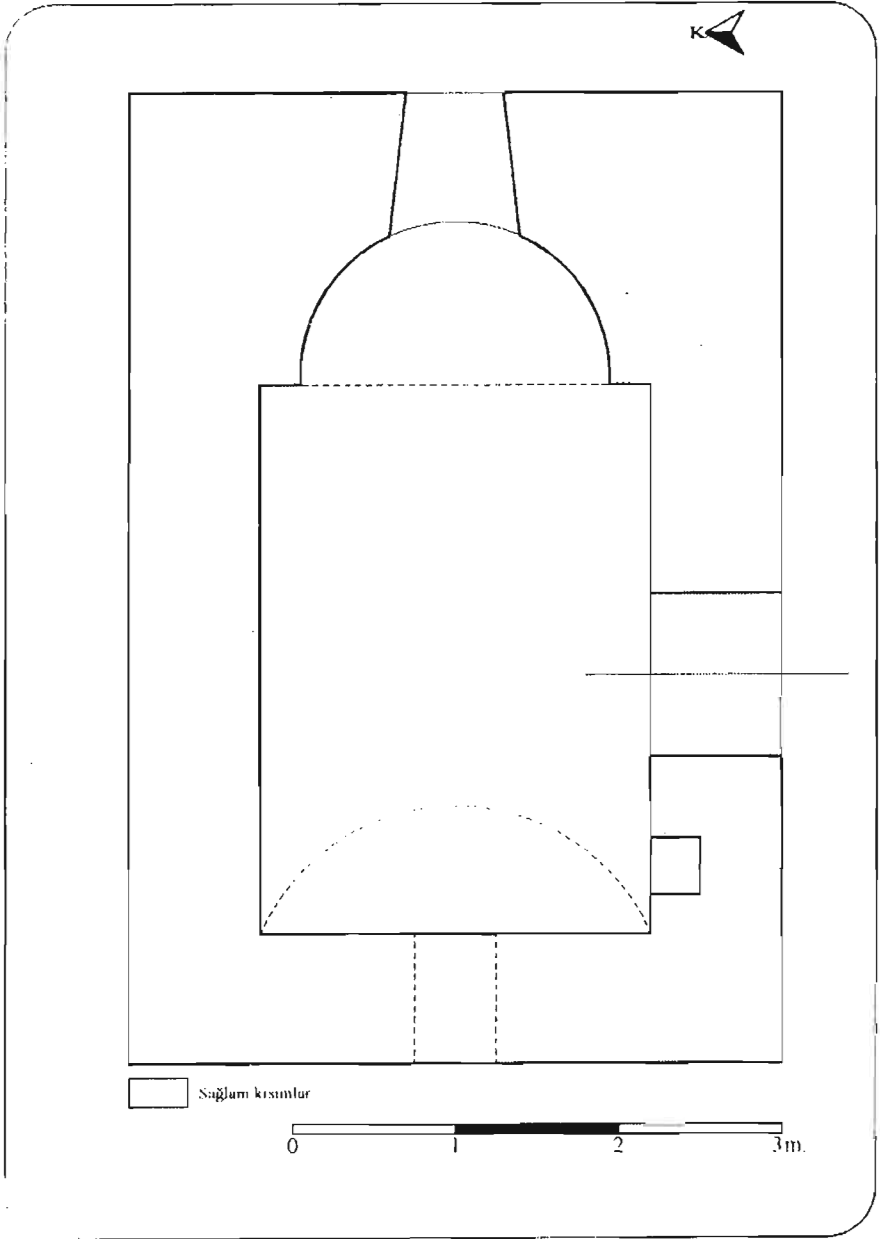
Çizim 4 - Sırakonaklar Köyü Kilise-Camii plan rölövesi



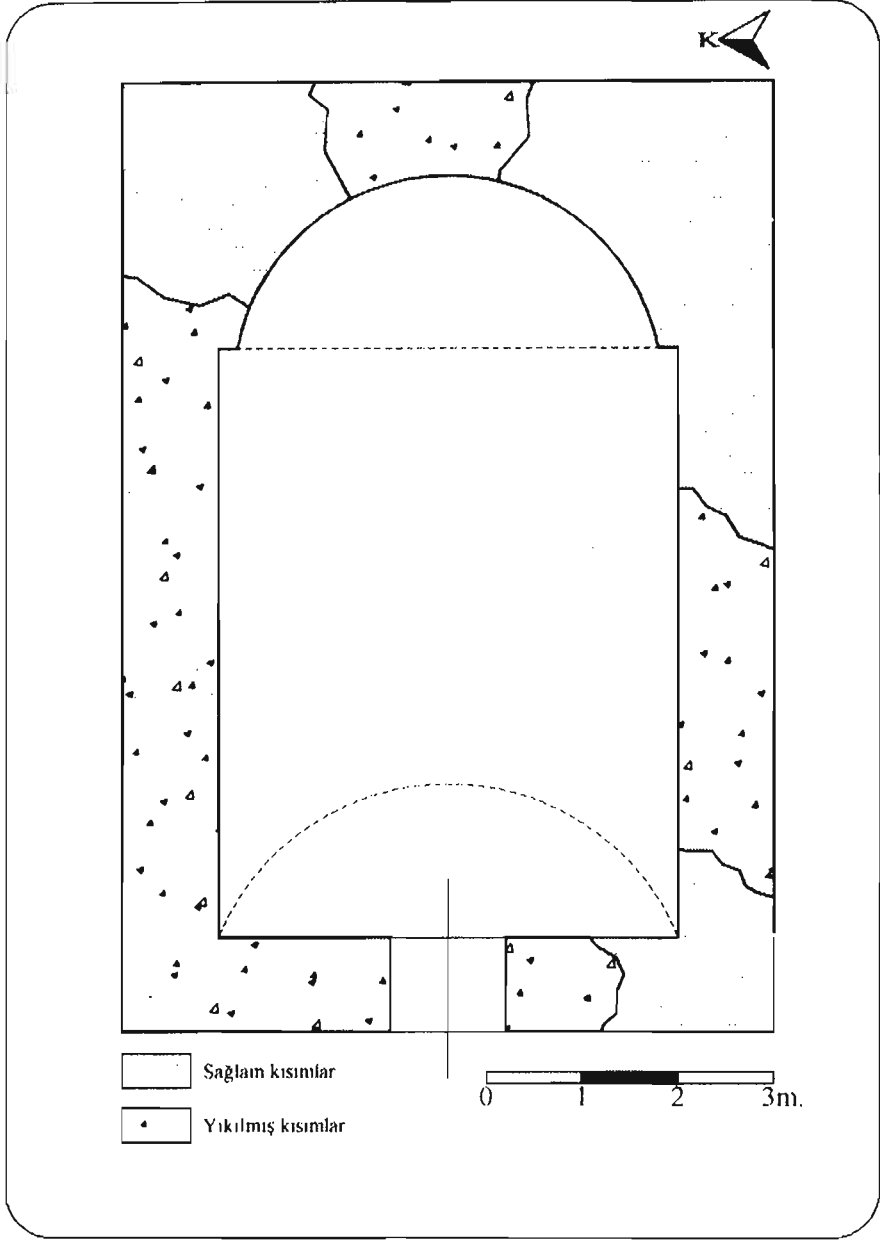
Çizim 5 - Sırakonaklar Köyü Kilise-Camii plan restitüsyon denemesi



Çizim 6 - İspir Kalesi'nde Kilise planı



Cizim 7 - Yedigöze (Kerap) Köyü Şapeli planı



Çizim 8- Cankurtaran (Kayser) Köyü yakınında kilise kalıntısı planı



Resim : 1- Bahçeli (Çirkini) Köyü doğusunda kilise kalıntısı



Resim : 2- Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii



Resim : 3- Sırakonaklar (Hodiçor) Kilisesi maşatlık girişinde kitabe



Resim : 4- Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii'nde örtüyü taşıyan konsol izleri



Resim : 5- Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii yan cephelerde haç motifleri



Resim 6- Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii girişinin sağ ve solunda yer alan el motiflerinden biri



Resim : 7- İspir Kalesi'nde kilise kalıntısı



Resim : 8- Yedigöze (Kerap) Köyü Şapeli



Resim : 9- Cankurtaran (Kayser) Köyü doğusunda kilise kalıntısı



Resim : 10- Viranşehir Harabeleri'nden haç motifli taş